UDC 821.163.41.09 Stojković A.
1 Kant I.

Илија Марић
Физички факултет
Универзитет у Београду

АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ О КАНТОВОЈ ФИЛОСОФИЈИ

АПСТРАКТ: Српска рецепција филозофије Имануела Канта (1724–1804) започела је још за живота немачког мислиоца, у последњој деценији XVIII века. Први га је у једном свом тексту из 1793. узгред поменуо Глигорије Трлајић. Међутим, 1795. Кантова дела су у римокатоличкој Хабзбуршкој монархији стављена на индекс забрањених књига и његово име се није смело помињати. Стога се његово име могло срести само у приватној преписци или се о његовој критичкој филозофији могло говорити без помињања његовог имена. Први који је на овај начин код Срба опширније излагао Кантове филозофеме био је Атанасије Стојковић (1773–1832). Он је Кантово име најпре поменуо у једном писму из 1799. митрополиту Стефану Стратимировићу, а потом је шире говорио о филозофији немачког мислиоца у роману *Кандор* из 1800, без помињања његовог имена, на шта је 1950. први указао Светислав Марић. Стојковић је 1803. добио место професора физике на Харковском универзитету, у православној царској Русији, где Кантово име, разуме се, није било забрањено. У радовима објављиваним на руском језику Стојковић је без икаквих сметњи могао да пише о Кантовој филозофији, што је и чинио. О овоме су писали инострани аутори, поглавито руски, али ова страна Стојковићевог стваралаштва код нас није била истраживана. У овом раду разматраћемо прву ширу рецепцију Кантове филозофије код Срба, како у српским тако и у руским списима Атанасија Стојковића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Атанасије Стојковић (1773–1832), Имануел Кант (1724–1804), рецепција, *Кандор*, практичка филозофија, теоријска филозофија, системи физике.

За рецепцију Кантове филозофије код Срба Атанасије Стојковић има највише заслуга. Почећу једном анегдотом. Вељко Корач (1914–1991), вишедеценијски професор класичне немачке филозофије на Филозофском факултету у Београду, волео је на предавањима

да подсети студенте како је немачки мислилац Имануел Кант, који је извео коперникански обрат у филозофији, преминуо 1804. године, оне исте године када су се Срби у поробљеној и културно веома заосталој Србији, у којој се тешко могло чути и за филозофију а некмоли за Канта, дигли на устанак против Турака, зарад властите политичке самосталности и културног просвећивања. Кораћ је овим желео да нас упозори на знатан временски заостатак у рецепцији западне филозофије код Срба, посебно оне водеће као што је била Кантова, али нас из неког разлога није подсетио да су многи Срби дуго живели изван турског царства те да су се и пре XIX века Срби изван Турске школовали како на Западу (у Италији, Аустрији, Немачкој) тако и на Истоку (у Русији, Грчкој) и да су на тај начин дошли у додир са модерном европском мишљу. Тако су, на пример, Срби из Угарске већ у XVIII веку сазнали и за немачког филозофа Имануела Канта.

Заправо, несуђени почетак помињања Кантовог имена код Срба срећемо у песми Јована Рајића „Кантъ О воспоминанїи Смерти", написаној у Новом Саду 1766, а објављеној постхумно у Будиму 1814. За ову песму је Стојан Новаковић у својој *Историји српске књижевности* (1867) написао да је „рђав избор", погрешно мислећи да је реч о преведеној Кантовој песми о сећању на смрт.[1] Био је то неспоразум, јер реч Кантъ из наслова значи заправо песма (од латинске речи *cantus* – песма, мелодија, певање, музика), а не презиме немачког филозофа који не само да није имао расправу о смрти него 1766, када је песма написана, није био толико познат ни у Немачкој, а некмоли код Срба.

Изгледну прилику да први код Срба помене Канта имао је осамдесетих година XVIII века Доситеј Обрадовић, који је у то време студирао филозофију у Халеу и Лајпцигу, а потом и живео у Лајпцигу, и несумњиво је морао чути за немачког филозофа чије су се три славне *Критике* појавиле те деценије. Доситеј је чак септембра 1788. боравио у Кенигсбергу, граду Имануела Канта, и немогуће је да наш љубитељ науке и филозофије није чуо за тако славног становника овог града. Разлог што Доситеј у својим списима нигде није поменуо Канта, по мом суду, највероватније је тај што је нашем здраворазумски усмереном филозофу Кантова трансцендентална филозофија била исувише удаљена од здравог разума и тешка за читање.

Према досадашњим истраживањима, међутим, први помени Имануела Канта код Срба почињу касније, али ипак за његовог живота, деведесетих година XVIII века.[2] Према расположивим подацима,

---

[1] Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд 1867, стр. 151.

[2] Подробније о почецима рецепције Канта код Срба вид. у: Слободан Жунић, *Историја српске филозофије II*, *XVII и XVIII век*, приредио Илија Марић, Досије студио, Београд 2020, стр. 346–362.

најпре га је од Срба поменуо Глигорије Трлајић на два места у свом поговору објављеном уз властити превод идиле *Забавленије јединаго летнаго утра или удивленије јестественним красотам* (1793) немачког теолога и писца Саломона Геснера.[3] Тим Трлајићевим поговором почиње рецепција Кантове философије код Срба.

Онда се, по правилу, појави неко „али, што девојци срећу квари". У нашем случају то „али" јесте чињеница да је од 1795. у римокатоличкој Хабзбуршкој монархији Кантово име било забрањено јавно помињати, а његови радови доспели су на индекс забрањених књига (*Index librorum prohibitorum*), јер се процењивало да подривају веру у неке важне религијске истине.[4] Стога се од тог датума надаље Кантово име неће моћи сретати у штампи, часописима и књигама (као што је то био случај у поговору Глигорија Трлајића из 1793) објављиваним у царевини, него још једино у приватној преписци. Не чуди онда што наредни помен Кантовог имена срећемо тек у писму управо Атанасија Стојковића, поданика аустријског царства, од 2. августа 1799. упућено из Гетингена у Немачкој, где се тада налазио на студијама, у Сремске Карловце митрополиту Стефану Стратимировићу, који му је повремено слао финансијску помоћ зарад даљег школовања.[5] Наш гетингенски студент у наведеном писму, поред осталог, узгред помиње и Канта као критичког философа. То је прво и једино помињање Канта у неком Стојковићевом тексту на српском језику.

Међутим, Стојковић је далеко опширније говорио о Кантовој философији у својим потоњим књигама. Најпре је то учинио у првом српском роману *Кандор* из 1800. године – мада Кантово име изричито није ни поменуо, једним делом свакако и због помињане забране – на шта је најпре упозорио Светислав Марић у чланку „Да ли је Стојковићев *Кандор* роман?" (1950),[6] а потом су о томе писали Слободан Жуњић у поменутој књизи *Историја српске филозофије II* (2020) и

---

[3] Глигорије Трлајић, „Увешћаније, представљајушчеје Серблем причино-побужденија к присвоенију себе Славјанскаго јазика своего", у: Саломон Геснер, *Забавленије јединаго летнаго утра или удивленије јестественним* красотам, Виенна 1793, стр. 58–93, конкретно на стр. 67 и 76. Вид. и: Светислав Марић, *Одабрани списи*, Матица српска, Нови Сад 1979, стр. 110.

[4] У писму Стефану Стратимировићу од 15. маја 1799. из Гетингена, Атанасије Стојковић пише да „славњејши Писатељи Философији, Теологији, Историји и Политици в Вијене сут забрањени" (*Јавор*, 44/1880, стр. 1403).

[5] Архивска збирка Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић" у Београду, Инв. бр. 538. Колико ми је познато, ово писмо је у литератури прва навела Драгана Грбић (*Атанасије Стојковић. Јоаким Вујић*, приредила Драгана Грбић, Матица српска, Нови Сад 2015, стр. 20), а потом, али независно од ње, и ја (Илија Марић, *Српска философија као рецепција*, Отачник, Бернар, Београд 2020, стр. 53).

[6] Светислав Марић, „Да ли је Стојковићев *Кандор* роман?", *Научни зборник Матице српске*, серија друштвених наука, књ. 1, 1950, стр. 159–165.

ја у огледу „Псеудоапокалиптички роман Атанасија Стојковића”, објављеном у мојој књизи *У врт̄у мисли* (2020).[7] Дакле, Србима је требало читав век и по да уоче како се у роману *Кандор* излаже и Кантова философија.

Пошто је од 1803. године Стојковић живео у православној царској Русији – где је на новооснованом Харковском универзитету предавао физику и где није постојала институција *Index librorum prohibitorum* – природно је било претпоставити да ће наш мислилац у својим руским радовима поменути и Канта, ако је тачно да га је тако високо ценио као што је излазило из романа *Кандор*. Ову моју претпоставку проверио сам читајући Стојковићеве универзитетске уџбенике из физике. И доиста, у њима је Атанасије Стојковић изричито упућивао на Имануела Канта и његову философију, што је, узгред буди речено, ишло у прилог Марићевој интерпретацији да је у нашем првом роману излагана и Кантова философија. Прво у Русији, а потом и на Западу појавио се низ радова у којима се говори о улози и важности Стојковићевих руских списа за рецепцију Канта код Руса. Код нас се, међутим, о присуству Кантове философије у Стојковићевим руским уџбеницима из физике до сада није знало нити писало. Овим радом ми отварамо и ту тему код нас.

У огледу „Псеудоапокалиптички роман Атанасија Стојковића” настојали смо да покажемо како је *Кандор* псеудоапокалиптички роман и да истина откривена у њему кореспондира Кантовој како практичкој тако и теоријској философији. У овом раду подробније ћемо размотрити присуство Кантове философије у роману *Кандор*, а потом и у Стојковићевим универзитетским уџбеницима физике, али ћемо се претходно осврнути на његове студије философије како бисмо проценили где је и када је могао најпре чути за великог немачког философа кога је очито високо ценио.

Још се 1950. Светислав Марић у чланку „Да ли је Стојковићев *Кандор* роман” жалио на недовољно познавање важних тачака Стојковићевог интелектуалног развоја: „Ми још увек не знамо многе ствари о овом нашем најобразованијем човеку из прве трећине XIX века и једном од највећих наших људи тога доба. Не знамо шта је студирао на универзитету, које предмете, из чега је полагао докторат, наслов његове докторске дисертације”.[8]

Убрзо су се појавили радови историчара о нашем писцу који су обелоданили неке раније непознате чињенице из његовог живота. Две године после Марићевог рада Ристо Ковијанић је у једном чланку

---

[7] Илија Марић, *У врт̄у мисли. Огледи о срп̄ским философима и п̄исцима*, Отачник, Бернар, Београд 2020, стр. 229–258.

[8] С. Марић, *Одабрани сп̄иси*, стр. 111.

писао о Стојковићевом универзитетском школовању,[9] док је Јован Радонић у опширној студији „Атанасије Стојковић (1773–1832)" приказао целину његовог животног пута.[10] Остале су, међутим, нерешене неке непознанице везане за Стојковићев докторат, чиме се до сада највише позабавио математичар и историчар науке Александар М. Николић (1958), професор на Факултету техничких наука у Новом Саду, чије резултате је обелоданио у своја два чланка.[11] Овде ћемо укратко изнети важније налазе радова наведене тројице аутора везаних за Стојковићеве студије филозофије.

Стојковић се родио 20. септембра 1773. године у Руми, где је завршио основну школу и нижу гимназију. Није примљен у гимназију у Сегедину, јер му нису признали претходно школовање, па је пети и шести разред гимназије завршио као двадесетогодишњак 1793–1794. у Пожуну (= Братислави). Седми и осми разред гимназије, што се у то време звало Лицеј или филозофија, уписао је у Сегедину. Ту је 1794/95. завршио прву годину протестантског Лицеја, где је поред осталих имао и предмете логику и метафизику. Другу годину Лицеја (филозофије) учио је 1795/96. у Пожуну, у Братиславској академији, где му је професор филозофије и метафизике био Јурај Алојз Бернаи. По завршетку филозофског одсека Академије у Пожуну, у јесен 1796. уписао се на правни одсек, где је провео само један семестар. За време лицејског школовања у Сегедину и Пожуну, када је слушао и филозофске предмете, Кант је већ био забрањени аутор у Хабзбуршкој царевини па је мало вероватно да је Стојковић тада могао чути за великог немачког филозофа.

На пролеће 1797. Атанасије Стојковић се – преко Беча, где се можда први пут срео са Доситејем Обрадовићем – запутио у Гетинген на студије, где је стигао тек на јесен и провео тамо две године. У писму свом учитељу из Руме Василију Крестићу, које је адресат примио новембра 1797, Стојковић из Гетингена говори о својим плановима: „Ја ћу овде слушати ову Годину философическе а на Годину теологическе науке, које су тако устројене да чловек за годину све совршити може, но разумем, в кратце".[12] Не можемо знати које је

---

[9] Ристо Ковијанић, „Атанасије Стојковић на студијама", *Настава математике и физике у средњој школи*, 4/1952, стр. 47–56. Овај чланак је потом прештампан као засебно поглавље („Атанасије Стојковић") у књизи: Ристо Ковијанић, *Српски писци у Братислави и Модри XVIII века*, Матица српска, Нови Сад 1973, стр. 161–175.

[10] Јован Радонић, „Атанасије Стојковић (1773–1832)", *Глас САН* CCXII, 1953, н. с., књ. 2, стр. 97–154.

[11] Александар М. Николић, „Нови прилози за биографију Атанасија Стојковића", *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 62, 2/2014, стр. 555–571; „Атанасије Стојковић (1773–1832)", у: *Живот и дела српских научника*, 15, САНУ, Београд 2016, стр. 1–45.

[12] *Јавор*, 20/1886, стр. 630. Писмо је прештампано у: *Атанасије Стојковић. Јоаким Вујић*, приредила Драгана Грбић, Матица српска, Нови Сад 2015, стр. 130.

курсеве слушао јер није био уписан у матрикуле факултета у Гетингену, него је изгледа предавања слушао као ванредни студент. Можемо се једино ослонити на његова писма у којима даје нека обавештења о универзитету. Тако у раније наведеном писму Стефану Стратимировићу од 15. маја 1799. он каже да Универзитету у Гетингену прети пад јер млади професори уживају у својој младости док су „славни професори, Хајне, Шлецер, Рихтер, Питер, Вризберг, Кестнер зело остарели".

Универзитет у Гетингену је, с једне стране, био познат по студијама природних наука и математике па можемо претпоставити да је Стојковић своје студије филозофије посвећивао поглавито физици и математици, али је посећивао и курсеве других наведених професора. С друге стране, професори на универзитету у Гетингену били су познати као поштоваоци Кантове филозофије. Професор филозофије природе (= физике) и математике био је Абрахам Готхелф Кестнер (1719–1800), чији је ученик и потом колега био Кристоф Георг Лихтенберг (1742–1799). Уз то је Кестнер био песник епиграмист, а Лихтенберг књижевник сатиричар. Кестнер је био у добрим односима са Кантом и постоји њихова преписка.

Руски аутори, чије изворе не знамо, говоре о приватним предавањима гетингенских професора које је слушао наш студент. Према руским ауторима, професор филозофије Јохан Готлиб Герхард Буле (1763–1821) сведочи како је Стојковић код њега слушао приватна предавања из логике и метафизике, као и из филозофије у читавом њеном обиму. Морамо имати у виду да је Јохан Готлиб Буле међу првима на Гетингенском универзитету почео да држи предавања „према кантовским филозофским начелима" и у том смислу је објавио спис *Einleitung in die allgemeine Logik und die Kritik der reinen Vernunft* (Göttingen 1795). Ако је тачно да је Стојковић слушао предавања Јохана Булеа, онда би то била најнепосреднија веза студента Атанасија Стојковића и Кантове филозофије. Ово наглашавамо стога што су ранији истраживачи (С. Марић, С. Жуњић) видели професора физике и математике Кестнера као главну везу Стојковића са Кантом. Према истим руским изворима, историчар Јохан Кристоф Гатерер (1727–1799) сведочи да је српски студент код њега слушао историјско-енциклопедијска предавања. Познати историчар Лудвиг Шлецер (1735–1809) пак каже да је наш студент слушао код њега предавања из историје Европе, статистике и политике. Јохан Готфрид Ајхорн (1752–1827), протестантски теолог и оријенталиста, сведочи да је Стојковић код њега посећивао предавања из опште историје и историје наука и уметности итд.[13]

---

[13] Ове податке о Стојковићевим студијама у Гетингену наводимо према чланку: М. И. Сухомлинов, „Матеріалы для исторіи образованія в Россіи въ царствованіе им-

Све у свему, Стојковић је о великом немачком мислиоцу могао да се обавести од својих професора,[14] али ми бисмо прецизирали да је главна веза нашег студента са Кантовом филозофијом највероватније био професор филозофије Јохан Готлиб Буле.

Према сведочењу појединих професора Гетингенског универзитета, Стојковић је не само слушао предавања као приватни студент него је приљежно користио и Универзитетску библиотеку и образовао се. Ристо Ковијанић чак претпоставља да је током две године у Гетингену Стојковић написао своју тротомну *Фисику* и да је крајем 1799. отишао у Будим са готовим рукописом за штампу.

А што се тиче доктората из филозофије, Александар Николић овако сумира своја истраживања:

„Никакви архивски документовани детаљи о Стојковићевим студијама у Гетингену, о полагању и теми доктората, о ментору и комисији за одбрану тезе нису познати, па можемо да кажемо да он никада званично није био уписан на студије нити је одбранио докторску дисертацију на Универзитету у Гетингену. Све се заснива на његовој личној причи".[15]

Александар Соловјов је, међутим, још пре Другог светског рата за Атанасија Стојковића написао: „У Тибингену положио је докторат из физике".[16] Овај податак се иначе може наћи код руских аутора из XIX века.[17] Чини нам се да је посреди грешка, јер немамо података да је Стојковић уопште студирао у Тибингену, али је то ипак ваљало проверити у архиву тог универзитета. То је и учинио Александар Николић. Испоставило се, међутим, да наш филозоф није студирао у Тибингену нити је тамо регистрован као аутор докторске дисертације или као учесник у диспутима.[18] С друге стране, Слободан Жуњић је у разговору са новинаром Ђорђем Малавразићем рекао да је „Атанасије Стојковић добио докторат за свој *Examen ex jure utriusque semestris* (Göttingen 1799)", али при томе није навео извор овог податка.[19]

ператора Александра I", *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, 1865, часть 1, стр. 9–172, о Стојковићу на стр. 85–87.

[14] Светислав Марић мисли да је реч о професору филозофије природе и математике Кестнеру (*Одабрани списи*, стр. 110), а с тим је био сагласан и Слободан Жуњић (*Историја српске филозофије II*, стр. 358).

[15] А. М. Николић, „Атанасије Стојковић (1773–1832)", стр. 6.

[16] Алекдсандар Соловјов, „Срби професори универзитета у Русији", *Политика*, 1–4. мај 1937, стр. 14.

[17] Томас Немет, ослањајући се на податке из чланка М. И. Сухомлинова, каже да се Стојковић школовао у Единбургу, Гетингену и Тибингену (Thomas Nemeth, *Kant in imperial Russia*, Springer International Publishing, 2017, p. 54), али у наведеном чланку Сухомлинов не помиње Стојковићево школовање у Тибингену.

[18] А. Николић, „Атанасије Стојковић (1773–1832)", стр. 7.

[19] Ђорђе Малавразић, *Занемарена и осветљена филозофска баштина. Разговор са Слободаном Жуњићем*, приредио Илија Марић, Досије студио, Београд 2022, стр. 111.

Излази тако да на цитирана питања која је у свом раду из 1950. поставио Светислав Марић још увек немамо правог одговора. Ваља имати у виду да Стојковић на насловним странама *Кандора* и *Фисике*, као и на својим харковским уџбеницима из физике истиче како је он доктор философије, али се из претходно реченог види да за ту тврдњу ми још увек немамо документоване потврде. Без обзира на то, околност да на корицама наведених својих радова аутор истиче како је он доктор философије упућује да је он *Кандора* такође разумевао као научни спис неке врсте.

Стојковићев *Кандоръ или откровенїе егѵпетскихъ таинъ* (1800) синкретичка је књига у којој су помешане различите дисциплине и жанрови. Дисциплинарно гледано, у спису су измешани религија, философија и наука. Судећи према наслову, у којем су истакнути изрази откривење и египатске тајне, писац је из неког разлога у први план ставио религијски аспект. Писана је у прози, прожетој песничким целинама. Ту се јављају два лика (Кандор и Старац), описују се Кандорови снови, доживљаји са старцем и њихови разговори, што упућује да је реч о књижевној творевини налик роману. С друге стране, у књизи постоје пасажи у којима се излажу научна и философска учења, што упућује на есеј. Стога се може рећи да је *Кандор* нешто између романа и есеја.

Истакли смо насловни термин откривење (ἀποκάλυψις). Постоји много списа у оквиру такозване апокалиптичке књижевности, а најпознатији је Откривење Јованово из Новог завета. Термин апокалипса значи откривање тајних ствари које открива сам Бог посредством свог анђела као гласника. И доиста, *Кандор* садржи низ елемената апокалиптичке литературе (писац се изражава у виђењима, сликама, бројевима, симболима, при чему симболе тумачи анђео или Божији гласник). Надаље, иако писац не каже на којој географској локацији и у које време се одвија радња, може се из неких назнака у тексту закључити да је место негде на Медитерану, а време први векови хришћанске ере.[20] То је управо доба када је цветала апокалиптичка књижевност. Међутим, откривење о којем је у Стојковићевој књизи реч тиче се откривања апсолутне истине којој су науке и философија на трагу, али нису кадре да је се домогну, само јој се приближавају. Другим речима, овде се откривење тиче научне и философске, а не религијске истине, па се стога овде не ради о апокалиптичком тексту у правом смислу речи. Стога смо ову књигу радије означили као псеудоапокалиптички текст.

[20] Питањем места и времена у којем се одвија радња романа, колико ми је познато, наши истраживачи се нису посебно бавили. Ја сам се први позабавио тим питањем и изнео резултат својих истраживања.

Рекли смо да је *Кандор* мешавина романа и есеја. Пошто су многи историчари књижевности и књижевни критичари, од Јозефа Добровског (1814) до наших савременика, ову књигу видели као неку врсту романа, склони смо да уважимо ту чињеницу и да у овој мешавини у први план истакнемо роман. Узевши ово у обзир, као и његову повезаност са апокалиптичком књижевношћу, можемо рећи да је *Кандор* псеудоапокалиптички роман. Али то је само формална, спољашња страна ствари. Гледано садржински, то је филозофска и научна расправа, прецизније, популарно излагање неких филозофских и научних истина.

Зашто је, пишући *Кандора*, Стојковић посегао за формом псеудоапокалиптичког романа? Један од разлога могао је бити извесно прикривање садржине, околност да се у књизи излагала и Кантова филозофија, а Кант је у то време у римокатоличкој Хабзбуршкој царевини био забрањени филозоф. Зато је наш писац сместио радњу романа у прве векове наше ере, петнаестак векова пре Канта, па је разумљиво што се у тексту није могло поменути (забрањено) Кантово име. Стављајући у наслов романа синтагму „египатске тајне", аутор је одвукао пажњу читалаца са актуелне и у књизи присутне Кантове филозофије на тобожње египатске мистерије из далеке прошлости.

Да је Кантова филозофија средишња за Стојковићев спис сведочи и његово финале, када Старац уводи Кандора у храм премудрости. Ево описа овог светилишта мудрости:

„У средини храма горео је изузетно велики пламен – сличан сунцу. Около пламена било је начињено дванаест подељака и у сваки је била стављена сјајна свећа. Премда су ове свеће гореле, нису ништа мање своју светлост добијале од светлости која се налазила у средини. Ових дванаест подељака окруживао је неки поток који је личио на зид. Његова особина је била вечно течење. Он је своје окретање чинио у круг, али оно што је једном већ прошло, више пред очи не излазаше. Све свеће су се у њему преламале и тиме увећавале сјај унутрашњости храма. Највећи непокретни простор био је около оног зида који се вечно кретао, код кога су стајали и изван ког ништа нису могли видети."[21]

У овој слици је Светислав Марић разложно препознао алегоријски приказ Кантове филозофије. Ево како је у нашем роману сâм Старац протумачио ову алегорију Кандору:

„Као што онај пламен у средини гори, тако гори у човеку његов разум. Дванаест свећа су дванаест начина на који ми треба да ми-

[21] Атанасије Стојковић, *Кандор или откровење египатских тајни*, превео Владислав Тодоровић, Градска библиотека, Рума; Каирос, Сремски Карловци, 2008, стр. 191.

слимо о природи која нас окружује. Ових дванаест начина имају своју светлост и своју снагу у разуму. Она река што тече чулно нам представља *време* које вечно тече и никада не истиче. Све што разум мисли, дужан је да мисли у времену, и без појма у времену ништа не може да мисли. Разум наш, међутим, има око себе још један зид који смртнику није дозвољено да пређе, а ако би ко и хтео да га пређе, не би имао постојаног места откуда би могао да види предмете у природном облику. Овај зид је простор или ово пространство у коме ми примећујемо све видљиве ствари и изван кога ниједан предмет не можемо приметити. Ми смо ограничени чулима, чуло наше може приметити само оне ствари које су му приступачне, то јест, које се у том пространству налазе. Нити наша чула досегнути могу оно што би се налазило изван овог пространства. Можда би се наш разум и даље простирати могао, да није опкољен чулима, као што би и она средишња светлост могла и даље светлети да нема она два зида око себе."[22]

Према томе, пламен који попут сунца гори у средини храма јесте разум. Дванаест свећа је дванаест категорија разума које се могу примењивати само на ствари искуства. Река што тече је време. Зид који се не може прећи је простор. Наша чула не могу да опажају изван простора и времена, као чистих форми чулног опажања. Све што можемо да искусимо смештено је у простору и времену. Ово је, као што је добро познато, Кантово учење из *Критике чистог ума*. Тако се врхунац премудрости у роману *Кандор* показује као Кантова критичка мисао. Овде се, дакле, први пут говори о *Критици чистог ума*, мада се не помињу изричито ни Кант ни наслов његовог главног дела.

Додајмо овде увид Светислава Марића да је у роману предочена како Кантова практичка филозофија (постулати практичког ума, категорички императив, филозофија морала) тако и његова теоријска филозофија (трансцендентална естетика [простор и време] и трансцендентална логика [разум и судови]). Новосадски филозоф је упоређивао Кантове списе и текст *Кандора* и дошао до закључка да су за практичку филозофију из Стојковићевог романа релевантни списи немачког филозофа *Заснивање метафизике морала* (трећи одсек, прва три одељка) и *Критика практичког ума* (друга књига, друго поглавље, одељци I–III), а за теоријску филозофију *Критика чистог ума* (трансцендентална логика и трансцендентална естетика, параграфи 2–7 и 9).

У химни Творцу аутор *Кандора* велича снагу људског духа. Ту се каже да човек (а не Творац) васиони прописује вечне законе.

[22] *Ibid*., стр. 192–193.

Тврдњу о људском разуму као законодавцу природе први је изрекао Кант у *Критици чистог ума*.

Највиша тајна свих наука јесте истинско добро које оне доносе људима. Другим речима, изнад теоријског знања наука стоји практичко знање. Говорећи Кантовим језиком, реч је о примату практичког ума над теоријским. То добро мора бити вечно добро и оно је врлина. Основна истина је да је душа бесмртна, да је човек бесмртан. Свет је телеолошки устројен: Творац је свакој створеној ствари наменио њену сврху. Све ствари су међусобно повезане тако да сврха једних служи као средство за друге. Човек влада природом, она је његово средство. Сврха човекова јесте бесмртност (= вечни живот са разумевањем). На тај начин створени свет сведочи о свом Творцу.

Човек је сложен од духа и тела. Дух је господар и заповедник, а тело је оруђе којим дух дела. Тело тражи телесне насладе и његова сврха је уживање. Дух је дводимензионалан: он размишља и дела. Сврха мишљења је премудрост, а сврха делања је врлина. Чулно уживање као сврха тела увек повлачи неспокојство духа па га није примерено узети за сврху свега. Зато је врлина изнад телесне насладе. С друге стране, премудрост има два ограничења. Прво је што разум многе истине не може да разуме. Друго је што мали број људи поседује премудрост. Сврха човека мора бити нешто што сваки човек може досегнути. Стога сврха човека не може бити премудрост, него је то врлина. Дакле, врлина је вечно добро и она је сврха постојања свих људи.

Први закон моралног учења, каже се у роману, јесте да човек мора да дела сходно самом себи, што је заправо Кантов став о аутономији морала. Из овог закона, наставља се излагање овог учења, могу се извести сва остала правила морала. Тако се говори како не би требало да се човек препусти страстима него да следи оно што се зове златно правило – другим људима ваља се чинити оно што се од њих очекује да чине њему. Човек се врлим делима доводи у стање савршености када следи Кантов категорички императив. У роману он гласи да треба делати тако „да наша дела буду таква, да би их сав свет – или једино царство разумних створења – узео за принцип својих делања". Ако би сви људи следили категорички императив, били би срећни и врли.

До врлине се долази постепено и споро. Стога кратки људски живот на земљи није довољан да се дође до врлине. За људско усавршавање у врлини, дакле, потребан је живот после телесне смрти, вечност. Човеков саставни део је вечни дух, неуништиво ја које и после краткотрајне телесне егзистенције наставља живот и тако му омогућава вечно усавршавање у врлини. Ово је био и Кантов став.

Срећа на овоме свету не може бити налик врлини. Разлог је тај што је човек сачињен од тела и духа и што он жели срећу сваком од саставних делова. Зато наша срећа на земљи не зависи само од квалитета духа (чистог разума и непорочне савести) него и од телесне стране (изгледа и здравља нашег тела, материјалног богатства и стања у породици, од тога како нас други виде и поступају са нама). Телесни аспект је често другачији од оног што ми желимо, не зависи толико од наше воље па се не можемо сматрати срећним. Другим речима, на овом свету врлина и срећа нису у складу. Оне су усклађене тек на оном свету, на којем њиховим складом управља Бог. За Бога се каже да је добробитан, милостив, праведан, свет, свемогућ, свевидећи, свезнајући, највише добро. Природа и тело подлежу нужности, дух је слободан и не подлеже принуди. Слободна воља духа је у складу са законом разума. Према томе, душа припада моралном, умском свету.

Од 1803. Стојковић је професор физике на Универзитету у Харкову, у Русији, где уопште није постојала институција *Index librorum prohibitorum* и где Кант није био забрањен аутор. Поновимо, уколико је Кант био онај философ којег је Стојковић посебно уважавао, како је то следило из анализе романа *Кандор*, онда би се у његовим руским књигама могло срести име немачког философа. И доиста се у његовом уџбенику *Начальные основания умозрительной и опытной физики 1–2* (Харков 1809) помињу и Кант и његова философија, што се у још већој мери понавља и у уџбенику *Система физики 1–2* (Харков 1813).

Руски и западни истраживачи су узели у обзир ово Стојковићево помињање Канта у уџбеницима физике и ситуирали су га у рецепцију Канта у Русији.[23] Код нас ово до сада није било познато. Пошто је Атанасије Стојковић Србин, разуме се да је његов допринос рецепцији Канта у Русији уједно и допринос рецепцији Канта код Срба.

БИБЛИОГРАФИЈА

Жуњић, Слободан, *Историја српске филозофије II, XVII и XVIII век*, приредио Илија Марић, Досије студио, Београд 2020.

Каменский, З. А., *Философские идеи русского просвещения*, Москва 1971.

Кант, Имануел, *Метафизичка полазна начела природне науке*, Веселин Маслеша, Сарајево 1990.

Кант, Имануел, *Метафизика природе*, приредили Мирко Аћимовић и Дамир Смиљанић, Академска Књига, ПМФ Нови Сад, Нови Сад 2016.

[23] З. А. Каменский, *Философские идеи русского просвещения*, Москва 1971; С. А. Нижников, *Философия И. Канта в отечественной мысли*, Москва 2005; А. Н. Круглов, *Философия Канта в России в конце XVIII – первой половине XIX веков*, Москва 2009; Th. Nemeth, *Kant in Imperial Russia*, Springer International Publisching, 2017.

Ковијанић, Ристо, „Атанасије Стојковић на студијама”, *Настава математике и физике у средњој школи*, 4/1952, стр. 47–56.
Ковијанић, Ристо, *Српски писци у Браћислави и Модри XVIII века*, Матица српска, Нови Сад 1973.
Круглов, А. Н., *Философия Канта в России в конце XVIII – первой половине XIX веков*, Москва 2009.
Малавразић, Ђорђе, *Занемарена и осветљена филозофска баштина. Разговор са Слободаном Жуњићем*, приредио Илија Марић, Досије студио, Београд 2022.
Марић, Илија, *Српска философија као рецепција*, Отачник, Бернар, Београд 2020.
Марић, Илија, *У врту мисли. Огледи о српским философима и писцима*, Отачник, Бернар, Београд 2020.
Марић, Илија, „Атанасије Стојковић – први наш историчар физике”, *Phlogiston*, 32/2024, стр. 41–61.
Марић, Светислав, „Да ли је Стојковићев *Кандор* роман?”, *Научни зборник Матице српске*, серија друштвених наука, књ. 1, 1950, стр. 159–165.
Марић, Светислав, *Одабрани списи*, Матица српска, Нови Сад 1979.
Nemeth, Thomas, *Kant in imperial Russia*, Springer International Publishing, 2017.
Нижников, С. А., *Философия И. Канта в отечественной мысли*, Москва 2005.
Николић, Александар М., „Нови прилози за биографију Атанасија Стојковића”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 62, 2/2014, стр. 555–571.
Николић, Александар М., „Атанасије Стојковић (1773–1832)”, у: *Живот и дела српских научника*, 15, САНУ, Београд 2016, стр. 1–45.
Новаковић, Стојан, *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд 1867.
Радонић, Јован, „Атанасије Стојковић (1773–1832)”, *Глас САН* CCXII, 1953, н. с., књ. 2, стр. 97–154.
Соловјов, Алекдсандар, „Срби професори универзитета у Русији”, *Политика*, 1–4. мај 1937, стр. 14.
Стојковић, Атанасије, „Писмо Стратимировићу”, *Јавор*, 44/1880.
Стојковић, Атанасије, *Кандор или откровење египатских тајни*, превео Владислав Тодоровић, Градска библиотека, Рума; Каирос, Сремски Карловци, 2008.
Атанасије, Стојковић, Јоаким Вујић, приредила Драгана Грбић, Матица српска, Нови Сад 2015.
Стойкович, А., *Начальные основания умозрительной и опытной физики*, часть 1, Харьков 1809.
Стойкович, А., *Система физики*, часть 1, Харьков 1813.
Сухомлинов, М. И., „Матеріалы для исторіи образованія в Россіи въ царствованіе императора Александра I”, *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, 1865, часть 1, стр. 9–172.
Трлајић, Глигорије, „Увешћаније, представљајушчеје Серблем причинопобужденија к присвоенију себе Славјанскаго јазика своего”, у: Саломон Геснер, *Забављеније јединаго летнаго утра или удивленије јестественним* красотам, Виенна 1793.

Ilija Marić
Fizički fakultet
Univerzitet u Beogradu

ATANASIJE STOJKOVIĆ ON KANT'S PHILOSOPHY

Summary

Serbian reception of the philosophy of Immanuel Kant (1724–1804) began while the German thinker was still alive, in the last decade of the 18th century. The first to mention him was Gligorije Trlajić in one of his texts from 1793. However, in 1795, Kant's works were put on the Index of Prohibited Books in the Roman Catholic Habsburg monarchy, and it was forbidden to mention his name. Therefore, one could find his name only in private correspondence, or one could speak about his critical philosophy without mentioning his name. The first who expounded Kant's philosophemes at length in this manner among Serbs was Atanasije Stojković (1773–1832). Atanasije Stojković first mentioned Kant's name in a letter to metropolitan Stefan Stratimirović in 1799, and later he wrote extensively on the philosophy of the German thinker in the novel *Kandor*, 1800, without mentioning his name, which was first pointed out by Svetislav Marić in 1950. In 1803, Stojković was appointed professor of physics at the University of Kharkov, in the Orthodox Russian Empire, where Kant's name, of course, was not forbidden. In works published in Russian, Stojković was able to write on Kant's philosophy without any impediments, which he did. Foreign authors, especially Russian, wrote about this, but this side of Stojković's creative work has not been explored in our country. In this paper, we will consider the first wider reception of Kant's philosophy among Serbs, both in Serbian and in Russian writings of Atanasije Stojković.

Key Words: Atanasije Stojković, Immanuel Kant, reception, *Kandor*, practical philosophy, theoretical philosophy, systems of physics.